

کتابشناسی مانی و کیش مانوی

(به زبان های اروپایی)

مولفان:

دکتر روزبه زین کوب (عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران)

دکتر سید توفیق حسینی

جهاد دانشگاهی واحد شهید بهشتی

۱۳۹۸

سرشناسنامه	: زرین کوب، روزبه
عنوان و نام پدیدآور	: کتابشناسی مانوی و کیش مانوی (به زبان های اروپایی) / مولفان روزبه زرین کوب، سید توفیق حسینی.
مشخصات نشر	: تهران: جهاد دانشگاهی، واحد شهید بهشتی، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۲۶۳ ص.
شابک	: ۴۵۰۰۰۰ ریال ۶-۱۴۰-۴۷۹-۹۶۴-۹۷۸: ISBN
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: مانویت-کتابشناسی
موضوع	: Manichaeism--Bibliography
شناسه افزوده	: حسینی، سید توفیق، ۱۳۶۲-
شناسه افزوده	: جهاددانشگاهی، واحد شهید بهشتی
رده بند کنگره	: Z7۸۴۵
رده ی دی	: ۰۱۶/۲۹۹۹۳۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۷۹۲۳۸۹

کتابشناسی مانوی و کیش مانوی (به زبان های اروپایی)

مولفان: دکتر روزبه زرین کوب، دکتر سید توفیق حسینی

نوبت چاپ: دوم

انتشارات: جهاددانشگاهی واحد شهید بهشتی

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

قیمت: ۴۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۶-۱۴۰-۴۷۹-۹۶۴-۹۷۸

حق چاپ و نشر محفوظ است.

واحد شهید بهشتی

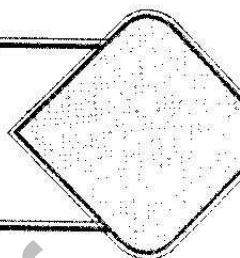
نشانی: تهران، اوین، دانشگاه شهید بهشتی، جهاددانشگاهی واحد شهید بهشتی - صندوق پستی: ۳۷۱-۱۹۸۵۳

پست الکترونیکی: manager@jdsb.ac.ir

نمابر: ۲۲ ۴۳ ۱۹ ۳۸

تلفن: ۲۲ ۴۳ ۱۹ ۳۳

فهرست

۵		مقدمه
۱۳		اختصارات عمومی
۱۵		اختصارات منابع و مآخذ
۳۷		متون
۳۷		متون مانوی
۳۷		متون سریانی
۳۸		متون ایرانی
۴۷		متون قبطی
۵۳		متون یونانی
۵۶		متون ترکی
۶۳		متون چینی
۶۴		متون غیر مانوی
۶۴		متون فارسی میانه زردشتی
۶۶		متون سریانی
۶۷		متون یونانی
۷۰		متون لاتینی
۹۲		متون عربی
۹۴		متون فارسی نو
۹۵		مانی و حواریون او
۹۵		مانی
۱۰۷		حواریون مانی
۱۰۸		کیش و فرق مانوی

۱۰۸	مطالعات عمومی درباره کیش مانوی
۱۳۸	فرق مانوی
۱۵۳	آفرینش مانوی
۱۵۳	اسطوره آفرینش مانوی
۱۵۶	پدر بزرگی
۱۵۶	مادر زندگی
۱۵۶	انسان نخستین
۱۵۷	روح زنده (مهرایزد)
۱۵۸	دوست دشمنان
۱۵۹	فرشتگان و ملائکه
۱۵۹	همزاد (مزم)
۱۵۹	آخرت‌شناسی مانوی
۱۶۰	طبقات کیش مانوی
۱۶۱	هنر مانوی
۱۶۱	خط و کتابت مانوی
۱۶۱	نگارگری مانوی
۱۶۴	شرایع مانوی
۱۶۴	فرمان‌های کیش مانوی
۱۶۴	آیین‌ها، عبادات و شرایع مانوی
۱۷۴	رازورزی و جادو
۱۷۵	روابط متقابل کیش مانوی با دیگر ادیان و فرق
۱۷۵	مانویان و زردشتیان
۱۹۰	مانویان و بوداییان
۱۹۷	مانویان و یهودیان
۱۹۹	مانویان و مسیحیان
۲۳۸	مانویان و گنوسی‌ها
۲۶۳	گزیده مآخذ

مقدمه

با اینکه موافقان و مخالفان مانوی کیش مانوی از سده ۳ م به بعد، نوشته‌هایی در رد یا تأیید او پدید آورده‌اند، به سبب گستردگی این متون، شناختن محققان این قرن‌ها به طول انجامید. این گستردگی البته هم جغرافیایی بوده است و هم زبانی. کیش مانوی که در قلمرو شاهنشاهی ساسانی به وجود آمد و بالید، از چین و آسیای مرکزی تا ارمنستان و آناتولی، و از سوریه تا مصر، و در اروپا از بالکان تا فرانسه و اسپانیا را دربرگرفت. از این رو، نوشته‌های مانوی به زبان‌های گوناگونی تدوین شده‌اند و مهم‌ترین آنها که برجاستان‌های ایران، یونان، پهلوی اشکانی (پارتی)، فارسی میانه، سغدی، چینی، ترکی اویغوری، قبطی و یونانی می‌شود.

در عین حال، گسترش فوق‌العاده کیش مانوی، واکنش‌های گوناگونی را در میان پیروان ادیان دیگر پدید آورد. بنابراین، عجیب نیست که از همان سده ۳ م، و آغاز فعالیت‌های تبلیغاتی مانوی، مخالفان و دشمنان وی، درباره مانوی و کیش او سخن گفته‌اند. شاید اشاره کردیم، موبد نامدار اوایل عصر ساسانی به انزلی زندیکان (=زندیقان) قدیمترین این یادکردها باشد. زردشتیان سده‌های نخستین اسلامی نیز در تألیفات خود، به‌ررغنی که بشنود، کرده‌اند تا با انتقاد از مانوی و کیش مانوی ادله نفرت خود را از این عقیده بنمایانند؛ شکند گمانیک وزار، گجست ابایش، و دینکرد از عمده این متن‌ها به شمار می‌روند.

آلکساندر لوکوبولیسکی^۱، فیلسوف نوافلاطونی در اوایل سده ۴ م، در مصر از نخستین کسانی بود که با نوشته‌های خود به ستیز با مانویان پرداخت. هگمونوس^۲ با تألیف *آکتا آرخلای*^۳ (در نیمه اول سده ۴ م)، افریم سوری^۴ (در

۱. درباره تطبیق زندیکان با مانویان در کتیبه کردیر بر دیوار کعبه زردشت (KKZ)، بند ۱۰، نک:

Back, M., *Die sassanidischen Staatsinschriften*, Acta Iranica 18, Téhéran - Liège, 1978, p. 415.

Gignoux, Ph., *Les quatre inscriptions du mage Kirdār*, studia Iranica, Cahier 9, Paris, 1991, pp. 46 - 70.

2. Alexander of Lycopolis

3. Hegemonius

4. *Acta Archelai*

5. Afrom the Syrian

سده ۴ م)، سیریل اورشلیمی^۱ (در سده ۴ م)، سراپیون ثمونسی^۲ (در سده ۴ م)، آوگوستین^۳ (بعدها، معروف به: قدیس آگوستین؛ سده‌های ۴-۵ م)، اودیوس^۴ (در سده ۵ میلادی)، و تئودر برکونی^۵ (در سده‌های ۸-۹ م)، با تألیف المکاتب^۶ از شناخته شده‌ترین مؤلفانی هستند که با تألیفاتی به زبان‌های سریانی، یونانی و لاتینی به مبارزه با اندیشه‌های مانی پرداختند.

اندیشمندان و نویسندگان مسلمان نیز در آثار خود غالباً به نقد و ردّ مانی و کیش او پرداخته‌اند.^۷ احمد افشار شیرازی نیز در سال ۱۳۳۵ شمسی بیشتر این متن‌ها را گردآورده بوده است.^۸ از این میان، ظاهراً قدیم‌ترین متن عربی که در آن به مانی و مانویان اشاره شده است، توحید المفضل، املاي امام جعفر صادق (ع) بر مفضل بن عمر جعفی است، مربوط به نیمه اول سده ۲ ق، و پس از آن، الخواص الکبیر، تألیف جابر بن حیان (درگذشت: ۱۶۱ ق). سپس، در سده ۳ ق، الرد علی الزنادیق اللعین ابن المقفع، تألیف قاسم بن ابراهیم زیدی و بعد الحیوان، حُجج النبوه، التبریع و التدویر و نیز «مختار من کتاب الرد علی النصارى هر چهار کتاب نوشته جاحظ، اشاره‌های کهنی را در متون عربی به مانی و عقاید او دربردارند. همچنین فهرستی البته تعداد قابل ملاحظه‌ای از کتاب‌ها و رسائل به زبان عربی را شامل می‌شود که برخی از مشهورترین مؤلفان آنها عبارتند از: ابن قتیبه دینوری (صاحب عیون الأخبار)، یعقوبی (صاحب تاریخ)، طبری (صاحب تاریخ الأمم و المملکات)، سمسید بن بطریق (صاحب التاریخ المجموع علی التحقيق و التصدیق یا نظم الجواهر)، مسعودی (صاحب مروج الذهب و التنبيه و الاشراف)، ابوالفرج اصفهانی (صاحب الأغانی)، مطهر بن طاهر مقدسی (صاحب البدء و التاريخ)، ابومحمود ندادی (صاحب الفرق بین الفرق)، سید مرتضی (صاحب امالی)، ابوالعلاء مَعَرّی (صاحب رساله الغفران)، ابومحمد اندلسی (صاحب الفضل فی الملل و الأهل و النحل)، ابن ابی الحدید (صاحب شرح نهج البلاغه)، ابن جوزی (صاحب عجایب الدین)، و ابن اثیر (صاحب الکامل فی التاریخ).

در میان نوشته‌های فارسی درباره مانی و کیش مانوی، شاید تاریخ بلعمی به قلم ابوعلی محمد بلعمی، معروف به امیرک بلعمی (درگذشت: حدود ۳۸۳ ق) و نیز حدود العالم، من المشرق الى المغرب (تألیف در ۳۷۲ ق) احتمالاً کهن‌ترین آنها هستند. در عین حال، اشاره‌های جالب توجهی را در این باره می‌توان در نوشته‌های گردیزی (صاحب زین الاخبار)، اسدی طوسی (صاحب لغت فرس)، ابوابراهیم مستملی (صاحب شرح تفرق)، ابوالمعالی محمد علوی (صاحب بیان الأدیان)، ابوالحسن هجویری (صاحب کشف المحجوب)، ابن بلخی (صاحب فارسنامه)، کتاب تبصره العوام، منسوب به سید مرتضی علم‌الهدی، سدیدالدین محمد عوفی (صاحب جوامع الحکایات)، میرخواند (صاحب

1. Cyril of Jerusalem
2. Serapion of Thmuis
3. Augustine
4. Evodius
5. Theodore Bar Kōnay
6. Book of Scholia

۷. در این باره، نک: طاهری عراقی، احمد، «ردّیه نویسی بر مانویت در عصر اسلامی»، مقالات و بررسی‌ها، سال ۴، شماره ۱ و ۲، مسلسل: ۴۵ و ۴۶، زمستان ۱۳۶۷، و بهار ۱۳۶۸، ص ۱۳۵-۱۵۰.

۸. نک: افشار شیرازی، احمد، «متون عربی و فارسی درباره مانی و مانویت»، ضمیمه مانی و دین او، تألیف سید حسن تقی‌زاده، تهران، ۱۳۳۵، ص ۶۲۰-۷۱.

روضه الصفا) و خواندمیر (صاحب حبیب السیر) یافت.^۱ باین همه، دقیق‌ترین نوشته‌های محققان مسلمان را در باب مانوی و کیش او می‌توان در الفهرست ابن ندیم،^۲ الآثار الباقیه و تحقیق ماللهند، هر دو از ابوریحان بیرونی،^۳ و الملل والنحل شهرستانی^۴ جست‌وجو کرد.^۵

پژوهش‌های مانوی در غرب از سده ۱۸م آغاز شد. پژوهشگران معمولاً نخستین تحقیق جدید غربی را در باب کیش مانوی، کتاب تاریخ نقد مانوی و کیش مانوی، نوشته اوگوتو ایزاک دو بوسیر^۶ دانسته، و سپس به بررسی پژوهش‌های سده ۱۹م پرداخته‌اند و غالباً به ترتیب، از کتاب نظام دینی مانوی، تألیف اف. ک. باور،^۷ کتاب مانوی: تعلیم و نوشته‌های او، تألیف گوستاو فلوگل^۸ و کتاب مانوی: پژوهش‌هایی درباره کیش مانوی، نوشته کنراد کسلر^۹ یاد کرده‌اند.^{۱۰} باین همه، تدوین کنندگان کتاب حاضر (روزبه زرین کوب و سید توفیق حسینی) نشان داده‌اند که پیش از انتشار کتاب دوبوسیر، ست. ام. ده عنوان نوشته دیگر درباره مانوی و کیش مانوی در اروپا به چاپ رسیده بوده، که نخستین آنها در ۱۷۰۱م در پاریس منتشر شده بوده است. افزون بر این، پس از کتاب دوبوسیر، تا پایان سده ۱۸م، حداقل، سیزده عنوان نوشته در باب مانوی کیش او در غرب منتشر شده بوده، که فهرست آنها به شرح زیر است:

- le Nain de Tilemont, L. S.: 'L'hérésie des manichéens', in L. S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, IV, Paris, 1701, pp. 367-411.
- Gaudin, A.: *La distinction et la nature du bien et du mal; traité ou Von combat Veneur des manichéens, les sentiments de Montagne et de Charon et ceux de M. Bayle. Et le livre de Saint Augustin De la nature du bien, contre les manichéens. Traduit en françois sur l'éd. latine des pères bénédictins de la congrégation de Saint-Maur, avec des notes*, Paris, 1704.
- Edzardi, S.: *Manichaeismus calvinianorum commonstratus a Sebastiano Edzardo... una cum consecratio nullum esse ecclesiasticum cum Calvinianis unioni locum*, Hamburg, 1705 (diss.).
- Wolf, J. C.: *Manichaeismus ante Manichaeos, et in Christianismo redivivus: sive tractatus historico philosophicus qui non solum historice ostenditur, dogma Manichaeorum de duobus principiis, bono altero, altero malo, in plerorumque.../auctore M. Jo. Christophoro Wolfio*, 8 vols. Hamburg: Sumptibus Christiani Libzezeiti, Typis Philippi Ludovici Stromeri, 1707.

۱. برای دیدن فهرستی از این مؤلفان و کتاب‌ها، همچنین نک: بهار، مهرداد و ابوالقاسم اسماعیل‌پور، ادبیات مانوی، تهران: نشر کارنامه، ۱۳۹۴، ص ۴۳-۴۴.
۲. نک: ابوالقاسمی، محسن، مانوی به روایت ابن‌الندیم، تهران: طهوری، ۱۳۷۹.
۳. نک: اذکانی، پرویز، ابوریحان بیرونی، افکار و آراء، تهران: طرح نو، ۱۳۷۴.
۴. نک: ابوالقاسمی، محسن، دین‌ها و کیش‌های ایرانی در دوران باستان به روایت شهرستانی، تهران: هیرمند، ۱۳۸۳، ص ۴۳-۴۷ (ترجمه متن)، ص ۱۴۳-۱۴۶ (متن عربی) و ص ۹۹-۱۱۳ (یادداشت‌ها).
۵. برای دیدن مجموعه نوشته‌های مؤلفان مسلمان درباره مانوی و کیش مانوی، نک: یادداشت شماره ۱۳.
6. de Beausobre, H. I., *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme*, I-II, Amsterdam: J. F. Bernard, 1734-1739.
7. Baur, F. Chr., *Das manichäische Religionssystem*, Göttingen: C. F. Olander, 1831.
8. Flügel, G., *Mani, seine Lehre und seine Schriften*, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1862.
9. Kessler, K., *Mani. Forschungen über die manichäische Religion*, Berlin, 1889.
۱۰. درباره این کتاب‌ها، نک: 1-5، Asmussen, J. P., *Manichaean Literature*, New York, 1975.

- Fabricius, J. A.: *Bibliotheca graeca*, 14 vols. Hamburg, C. Liebezeit [etc.], 1708-28.
- Assemani, G. S.: *Bibliotheca orientalis clementino-vaticana*, in qua manuscriptos codices syriacos, arabicos, persicos, turcicos, hebraicos, samaritanos, armenicos, aethiopicos, graecos, aegyptiaco ibericos, & malabaricos, jussu et munificentia Clementis XI, pontificis maximi, ex Oriente conquisitos, comparâtes, avectos, & Bibliothecae Vaticanae addictos recensuit, digessit, & genuina scripta a spuriis secrevit, addita singulorum auctorum vita, I-III, Roma: Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1719, pp.28.
- Bayle, P.: 'Manichéens', in P. Bayle (ed.), *Dictionnaire historique et critique*, Rotterdam: M. Bohm, 1720, pp. 302-307.
- Bayle, P.: 'Pauliciens', in P. BAYLE (ed.), *Dictionnaire historique et critique*, Rotterdam: M. Bohm, 1720, pp. 624-36.
- Turriani, F.: *St. Serapion Adversus Manichaeos. Liber graece primum lucem; Latine Serapion bp. of Thmuis editus com interpretatione, Conisius Hendrik Thesaurus Monumentorum*, 1725, I, pp. 35-55.
- Basnage, J.: *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum sive Henricii Canisii Lectiones antiquae [seu] antiqua monumenta ad historiam, media aetate illustrandam numquam edita*, Amsterdam: apud Rudolphum & Gerhardum Wetstenio. 1725.
- de Beausobre, I.: *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme*, I-II, Amsterdam: J. F. Bernard, 1734-1739.
- Arnold, G.: *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie*, Frankfurt a.M.: Bey Thomas Fritsch, 1699-1715 (Schaffhausen: Emanuel und Benedict, Gebrüdere Hurter, 1740-42).
- Bernard, J. P, T. Birch, J. Lockman, et al.: *A General Dictionary, Historical and Critical: in which a New and Accurate Translation of that of the Celebrated Mr. Bayle, with the Corrections and Observations Printed in the Late Edition at Paris, is Included; and Interspersed with Several Thousand Lives Never Before Published. With Reflections on such Passages of Bayle, as seem to Favor Scepticism and the Manichee System*, London: Printed by J. Bettenham, 1734-1741.
- Cacciari, P. T.: *Exercitationes in universa S. Leonis magni opera pertinentes ad historias haeresium Manichaeorum*, Roma, 1751.
- Mosheim, J. L.: *Institutionum historiae ecclesiasticae antiquae et recentioris libri quatuor*, Helmstadt: Apud Christianum Fridericum Weygand, 1755 (1764).
- Giorgi, A. A.: 'Alphabetum Tibetanum missionum apostolicarum commodo editum, praemissa est disquisitio qua de vario litterarum ac regionis nomine, gentis origine moribus, superstitione, ac Manichaeismo fuse disseritur. Beausobrii calumniae' in *Sanctum Augustinum, aliosque ecclesiae patres refutantur*, (Sacrae Congregationis de propaganda Fide), Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1762.
- Semler, J. S.: *Historische Einleitung zur S. J. Baumgartens Untersuchungen theologischer Streitigkeiten*, Halle: Bey Johann Justinus Gebauer, 1762, I, pp. 266-311.

- Walch, C. W. J.: *Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien, Spaltungen und Religionsstreitigkeiten, bis auf die Zeiten der Reformation*, Leipzig: M. G. Weidmanns Erben, 1762-1785.
- Alticozzi (Alticotius), L.: *R. P. Laurentii Alticotii Cortonensis Soc. Jesu Presbyteri Dissertatio Historico-Critica de antiquis novisque Manichaeis*, Romae: Ex typographia Generosi Salomoni, 1763.
- Semler, J. S.: 'Manichäische Irrtümer', in S. J. Baumgarten (ed.), *Geschichte der Religionspartheyen*, Halle: Bey Johann Justinus Gebauer, 1766, pp. 447-52.
- Alticozzi (Alticotius), L.: 'Dissertationes de mendaciis et fraudibus Isaacii Beausobrii calviniani gregis pastoris in historia critica Manichaei, et Manichaeismi', Roma: Ex typographia Generosi Salomoni, 1767.
- Schröckeh, J. M.: 'Geschichte des Manes und seiner Meinungen', in J. M. Schröckeh, *Christliche Kirchengeschichte*, IV, Leipzig: Engelhart Benjamin Schwickert, 1771, pp. 40-23.
- Foucher, [Abbé]: 'Historische Abhandlungen über die Religion der Perser', in J. F. Kleuker, *Anhang zum Zend-Avesta*, Leipzig-Riga: J. F. Hartknoch, 1781, 3, 11, pp. 186-213.
- Mamachi, T. M.: *De carnis resurrectione contra Isaacum Beausobrium exercitatio*, Romae, Apud Perego, 1783 (Diss. Collegium Germanico-Hungaricum, Roma).

پژوهش‌های مانوی از اوایل سده ۲۰م در مسیری روشن‌تر قرار گرفت. چهار هیئت پروسی/آلمانی از سوی موزه مردم‌شناسی برلین، به سرپرستی آلبرت گروندودل^۱ و آلبرت لککا^۲ در فاصله سال‌های ۱۹۰۲-۱۹۱۴ م، در واحه تورفان چین مجموعه قابل توجهی از متون مانوی را یافتند^۳ و آنها را، فرهنگستان علوم برلین منتقل کردند.^۴ این متون‌ها اولین بار به توسط فریدریش ویلهلم کارل مولر^۵ رمزگشایی و قرائت شد. شواهد قطعات دیگری از متون‌های مانوی تورفان یا دون هوانگ نیز در سن‌پترزبورگ، کیوتو، لندن، پاریس، پکن، ارومچی و مونت‌پرفان موجود است.^۶ مطالعه درباب این

1. Albert Grünwedel

2. Albert Le Coq

۳. تورفان/تُرْفان (در چینی: Tu-lu-fan؛ در اویغوری: Turpan) در شرق ناحیه شین جیان (Xinjiang، معمولاً در فارسی: سینکیانگ) در ترکستان چین (غربی‌ترین ایالت چین)، و در شمال مسیر تاریخی جاده ابریشم قرار دارد. درباره تورفان و پژوهش‌های آن، نک: Le Coq, A., *Buried Treasures of Chinese Turkestan*, tr. A. Barwell, London, 1928.

Sundermann, W., "Geschichte, Stand und Aufgaben der Turfanforschung", *Akademie-Journal* 2, Berlin, 2000, pp. 12-17.

۴. بخشی از دست‌نوشته‌های تورفان از طریق وبگاه فرهنگستان علوم برلین، به نشانی زیر قابل دسترس است: turfan.bbaw.de/dta/index.html/

5. F. W. K. Müller

6. Müller, F. W. K., *Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan*, Berlin, 1904.

۷. درباره متون ایرانی مانوی، نک: Sundermann, W., "Manicheean Literture in Iranian Languages", *The Literature of Pre-Islamic Iran*, eds. R.E.Emmerick and M.Macuch, A History of Persia Literture, General Editor, E.Yarshater, Vol.XVII, Companion Volume I, London, 2009, pp.200-202.

متن‌ها به وسیله کارل زالمان^۱ و سپس فریدریش کارل آندره‌آس و والتر برنو هنینگ^۲، و نیز مری بویس و ورنر زوندرومان ادامه یافت.

در سال ۱۹۳۰ م، دستنویس‌های قبطی مانوی در قیوم (در مصر علیا، غرب رود نیل) پیدا شد که انتشار برخی از این متن‌ها به توسط کارل اشمیت^۳ و هانس یاکوب پُلِتسکی^۴ از ۱۹۳۳ م آغاز شد و چاپ ترجمه متن‌های مهمی چون *موعظ مانوی*^۵، *کفالایا*^۶ و *زبور مانوی*^۷ را به دنبال داشت.

در عین حال، کشف پاپیروس‌های گنوسی قبطی در نجع حمّادی مصر در ۱۹۴۵، نه تنها مطالعات گنوسی و مسیحی را متحول کرد، که موجب پیشرفت در پژوهش‌های مانوی شد. از سال ۱۹۷۱ م تا کنون، مجموعه‌ای با عنوان «نجع حمّادی و پژوهش‌های مانوی»^۸ به وسیله انتشارات بریل (در لیدن هلند) منتشر می‌شود که شامل دستنویس‌های نجع حمّادی و «مطالعات گنوسی و مانوی است. به علاوه، تا زمان نگارش این سطور، ۳ مجلد «کتابشناسی نجع حمّادی» نیز در این مجموعه منتشر شده که برای پژوهش‌های گنوسی و مانوی حائز اهمیت بسیار است.^۹

مطالعات مانوی به شکل قابل توجهی در ایران به توسط سید حسن تقی‌زاده آغاز شد. وی به جز تألیف *مانی و دین او* (تهران، ۱۳۳۵ ش) و *تالاتی* (زبان‌های فرنگی در این باب، برای نخستین بار در ایران، نمونه‌های مهمی از پژوهش‌های غربی درباره مانی و کیش مانوی شامل بخش‌هایی از ۲۸ کتاب و مقاله را به فارسی ترجمه کرد^{۱۰}.

باینکه در دهه‌های اخیر، مطالعات مانوی در ایران پیشرفت‌های قابل ملاحظه داشته است و می‌توان به آینده آن امیدوار بود، هنوز گسترش این مطالعات وابسته به آشنایی با متون اصلی و پژوهش‌های مهمی است که بیشتر آنها در غرب انجام گرفته است. از این رو، در اختیار داشتن کتابشناسی‌ای که فهرستی از مشخصات این تحقیقات را در اختیار پژوهشگران مطالعات مانوی در ایران قرار دهد، اهمیت قابل ملاحظه‌ای دارد.

نگارنده این سطور و همکار جوان و فاضلم، جناب آقای دکتر سید توفیق حسینی از حدود سه سال پیش مطالعه برای تدوین کتابشناسی مانی و کیش مانوی را آغاز کردیم. به ترفیقه^{۱۱} می‌حاصل آن، پیش روی علاقمندان است. در این کتابشناسی، هم به ترجمه متون اصلی مانوی توجه شده است و هم بخش‌های غربی که از سده ۱۸ م به بعد، انتشار یافته، معرفی شده‌اند.

در ایران، ارائه فهرستی از پژوهش‌های مانوی در زبان‌های فرنگی، به شکلی منظم و بر اساس اصول کتاب‌شناختی،

1. C. Salernann
2. Andreas, F.C. and W.B. Henning, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch- Turkestan*, I-III, SPAW, 1932 - 1934.
3. Carl Schmidt
4. Hans Jacob Polotsky
5. *Manichäische Homilien*
6. *Kephalaia*
7. *A Manichean Psalm- Book*
8. Nag Hammadi and Manichean Studies (= NHMS)

۹. برای دیدن کتابشناسی‌های نجع حمّادی، از ۱۹۴۸ تا ۲۰۰۶ م، نک: Scholer, D. M., *Nag Hammadi Bibliography 1948-1969*, NHMS, vol.1, Leiden, 1971.
Scholer, D. M., *Nag Hammadi Bibliography 1970-1994*, NHMS, vol.32, Leiden, 1977.
Scholer, D. M. and S. Wood, *Nag Hammadi Bibliography 1995-2006*, NHMS, vol.65, Leiden, 2009.
۱۰. برای دیدن آنها، نک: تقی‌زاده، حسن، *مانی‌شناسی*، پژوهش‌ها و ترجمه‌ها، به کوشش ایرج افشار، تهران: توس، ۱۳۸۳، ص ۱۳-۱۶۸.

ابتدا به دست زنده‌یاد استاد یحیی ماهیار نوابی در کتابشناسی ایران (ج ۱ و ۶) انجام گرفت.^۱ سپس فریده رازی در کتابشناسی مانی^۲ بعضی از پژوهش‌های انجام شده در این باره را به زبان‌های فارسی، انگلیسی، فرانسوی و آلمانی فهرست کرد. حاصل تلاش چند ساله این بنده و آقای سید توفیق حسینی، یعنی کتاب حاضر در مرحله پایانی تدوین بود که پژوهش محققانه دکتر محمد شکری فومشی منتشر شد.^۳ انتشار این کتاب مدتی ما را برای نهایی کردن کتاب حاضر در تردید انداخت؛ اما سرانجام، به نظر آمد که چاپ این کتاب می‌تواند کمکی به پژوهشگران و محققان ایرانی برای جست‌وجوی منابع و مآخذ مربوط به مانی و کیش مانوی به شمار آید.

کتاب حاضر البته شامل متون و تحقیقاتی است که در جهان غرب و به زبان‌های اروپایی درباره مانی و کیش مانوی تألیف شده است و پژوهش‌های فارسی را دربر نمی‌گیرد. کتاب‌ها و مقاله‌های فارسی را در این مباحث می‌توان از طریق رجوع به مجموعه فهرست لات فارسی (تاکنون: ۱۱ مجلد)، میراث جاویدان زنده‌یاد استاد ایرج افشار-که پس از درگذشت ایشان، انتشار آن، از جلد ۷ به بعد، به دست مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ادامه یافته است-و یا مراجعه به وبگاه‌های کتابشناسی مقالات فارسی، مانند پرتال جامع علوم انسانی، پایگاه مجلات تخصصی نور، بانک اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهان دانش هیئت سیویلیکا جست و جو کرد. به هر روی، این حقیر و آقای دکتر سید توفیق حسینی کوشش کرده‌ایم که امکان مطالعه حقیقی می‌در موضوع پژوهش‌های مانوی به شکلی کاربردی در اختیار دوستداران این مباحث قرار گیرد. خداوند ما را از خطا سهر علمی دور دارد! ان شاء الله

روزبه زرین‌کوب

عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه تهران

اردیبهشت ۱۳۹۷

1. Nawabi, Y.M., *A Bibliography of Iran*, Tehran, 1969, vol. I, pp. 58-92, 1984, vol. VI, pp. 193-268.

۲. رازی، فریده، کتابشناسی مانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲.

۳. شکری فومشی، محمد، کتابشناسی مطالعات مانوی، شناخت موضوعی منابع و مآخذ، تهران: طهوری، ۱۳۹۷.